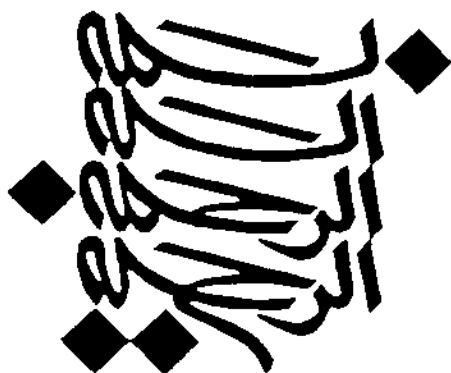

عقل گرایی در کلام شیعی

نویسنده: علی نهانندی

سرشناسه	نهایوندی، علی
عنوان و نام پدیدآور	عقل گرایی در کلام شیعی / نویسنده: علی نهایوندی.
مشخصات نشر	مشهد: هروج اندیش، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	۱۹۲ ص.
وضعیت فهرست نویسی	تیا
موضوع	عقل گرایی (اسلام)
موضوع	عقل (اسلام)
رده بندی کنگره	BP: ۲۲۹/۷۶۴۵ - ۱۳۹۱
رده بندی دیویی	۲۹۷/۲۸۱۲
شماره کتابشناسی ملی	۲۹۶۹۶۰۲ :

دفتر مرکزی:

مشهد مقدس: خیابان آزادی، کوچه شهید خوراکیان مجتمع گنجینه کتاب

تلفن: ۰۵۱۱ / ۲۲۴۲۲۲۸

شعبه ۲: چهارراه نهاد - پاساژ فیروزه - طبقه منهای یک

تلفن: ۲۲۱۲۴۷۴ - ۲۲۱۲۴۲۹۱

نام کتاب: عقل گرایی در کلام شیعی

نویسنده: علی نهایوندی

ناشر: هروج اندیشه

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

قطع: وزیری

چاپ: دقت

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۱

شابک: ۵ - ۳۶۵ - ۱۶۳ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 163 - 365 - 5

حق چاپ محفوظ است

تقدیم به:

عقل کل، کل عقل، امام عقل حضرت ثامن الحجج علی بن موسی الرضا - علیه الاف التحیت و الثناء - که فرمود: «صَدِيقُ كُلِّ امْرِءٍ عَقْلُهُ وَ عَدُوُّهُ جَهْلُهُ»^۱ دوست و همراه انسان عقل او و دشمنش جهل و نادانی او است.

۷	مقدمه
۱۱	پیش‌گفتار
۱۱	ویژگی‌های کلام شیعی
۱۲	۱- تحقیق و آزاداندیشی
۱۳	۲- پای‌بندی به نصوص و سنت‌گرایی
۱۳	۳- واقع‌گرایی
۱۵	۴- استنباط‌گرایی
۱۶	۵- اعتدال‌گرایی
۱۸	۶- خردورزی و عقل‌باوری
۲۱	فصل اول: مفهوم شناسی عقل
۲۱	۱-۱ عقل در لغت و اصطلاح
۲۱	۱-۱-۱ مفهوم لغوی عقل
۲۴	۱-۱-۲ مفهوم اصطلاحی عقل
۲۷	۱-۱-۳ واژه‌های هم‌معنای عقل
۲۹	۱-۱-۴ واژه‌های متضاد و مقابل عقل
۳۰	۲-۱ عقل در منابع اسلامی
۳۰	۱-۲-۱ عقل در قرآن
۳۳	۱-۲-۲-۱ مفهوم شناسی عقل در قرآن
۴۰	۲-۲-۱ عقل در احادیث
۴۱	۱-۲-۲-۱ حقیقت عقل و خلقت آن
۴۲	۲-۲-۲-۱ شناخت حقایق و مدرک کلیات
۴۳	۳-۲-۲-۱ جایگاه عقل
۴۳	۳-۲-۲-۱ گونه‌شناسی عقل
۴۴	۱-۳-۲-۱ عقل عملی و نظری
۴۹	۲-۳-۲-۱ عقل مطبوع و مسموع

۵۲	۱-۲-۳ عقل معاش و معاد
۵۷	فصل دوم: عقل در کلام شیعی
۵۷	۱-۲ تعیین محل نزاع
۵۸	۲-۲ عقل گرایی در مکاتب کلامی
۶۰	۱-۲-۲ رویکرد اهل حدیث
۶۱	۲-۲-۲ رویکرد معتزله
۶۳	۳-۲-۲ رویکرد اشاعره
۶۴	۴-۲-۲ رویکرد شیعه امامیه
۷۰	۱-۴-۲-۲ عقل منبع کلام شیعی
۷۳	۲-۴-۲-۲ عقل گرایی متکلمان متقدم شیعی
۷۶	۳-۴-۲-۲ فلسفه عقل از نگاه متکلمان شیعه
۸۲	۳-۲ تطورات عقل گرایی در کلام شیعی
۸۳	۱-۳-۲ کلام عقلی و نقلی
۸۴	۲-۳-۲ کلام نقلی
۸۴	۳-۳-۲ کلام عقلی
۸۵	۴-۳-۲ کلام فلسفی
۸۶	۵-۳-۲ کلام اخباری
۸۷	۶-۳-۲ کلام ترکیبی
۸۸	۷-۳-۲ کلام تفکیکی
۹۲	۴-۲ رویکردهای کلامی امامیه
۹۳	۱-۴-۲ نص گرایی
۹۳	۲-۴-۲ عقل گرایی تاویلی
۹۴	۳-۴-۲ خرد گرایی فلسفی
۹۷	فصل سوم: مصادیق و مؤلفه های عقل گرایی در اعتقادات شیعی
۹۷	۱-۳ نقش عقل در معرفت دینی
۹۸	۱-۱-۳ عقل معیار
۹۸	۱-۱-۱-۳ اثبات حقانیت دین
۹۹	۲-۱-۱-۳ اثبات اصول اعتقادی دین
۹۹	۳-۱-۱-۳ محافظت دین از تحریف
۱۰۰	۲-۱-۳ عقل مصباح

۱-۳-۳	عقل مفتاح.....	۱۰۱
۲-۳	تاثیر عقل در اکتساب ایمان.....	۱۰۲
۳-۳	مصادیق عقل گرایی در قرآن و روایات.....	۱۰۵
۱-۳-۳	مصادیق قرآنی.....	۱۰۵
۱-۱-۳-۳	استفاده از آن واع قیاس برهانی و خطایی و جدلی در قرآن.....	۱۰۸
۲-۳-۳	مؤلفه های عقل گرایی در روایات.....	۱۲۰
۱-۲-۳-۳	مدرک مصلحت و مفسده.....	۱۲۰
۲-۲-۳-۳	مدرک عقل نظری و عقل عملی.....	۱۲۲
۳-۲-۳-۳	نیروی عامله به خیر.....	۱۲۶
۴-۳	عقل گرایی در حوزه ی توحید، عدل الهی و امامت.....	۱۲۷
۱-۴-۳	براهین عقلی اثبات وجود خدا و اسماء و صفات الهی در مطایر احادیث.....	۱۲۷
۱-۱-۴-۳	برهان نظم.....	۱۳۰
۲-۱-۴-۳	برهان صدیقین.....	۱۳۱
۳-۱-۴-۳	برهان معقولیت.....	۱۳۳
۲-۴-۳	توحید و اسماء و صفات الهی.....	۱۳۵
۳-۴-۳	عقل گرایی در موضوع عدل.....	۱۳۸
۱-۳-۴-۳	اثبات عقلی عدل.....	۱۳۹
۱-۱-۳-۴-۳	حسن و قبح در کلام متکلمان.....	۱۴۴
۲-۳-۴-۳	عدل الهی در قرآن.....	۱۵۰
۳-۳-۴-۳	عدل الهی در نهج البلاغه.....	۱۵۳
۴-۴-۳	عقل گرایی در حوزه ی امامت.....	۱۵۴
۱-۴-۴-۳	اثبات اجمالی امامت به وسیله ادله عقلی.....	۱۵۵
۲-۴-۴-۳	اثبات تفصیلی ضرورت امامت بوسیله ادله عقلی.....	۱۵۸
۳-۴-۴-۳	براهین استدلالی ائمه : درباره امامت.....	۱۶۴
	خاتمه.....	۱۶۷
	جمع بندی.....	۱۸۳
	منابع و مآخذ.....	۱۸۷
	- مقالات.....	۱۹۲

مقدمه

دانش کلام، مانند سایر علوم، به تدریج در ادوار مختلف شکل گرفته و مراحل رشد و شکوفایی خود را گذرانده است. عقل و خردگرایی از همان آغاز، به توصیه و تاکید قرآن و روایات، بستری برای گسترش و تقویت کلام اسلامی فراهم آورد و آموزه‌های اعتقادی را در بخشهای گوناگون با براهین عقلی ارائه کرد و همگان را به لزوم عمل براساس عقل فراخواند. با بررسی تاریخ علم کلام، روشن می‌شود که یکی از علل و عوامل اولیه در پیدایش این علم، عقل‌گرایی و خردورزی بوده است؛ چرا که از نگاه کلام اسلامی، انسان حق ندارد آنچه را خرد نادرست می‌بیند و صفاتی را که عقل می‌شمارد، بپذیرد، و نیز اعمالی را که خرد ناشایست می‌داند، انجام دهد.

بشر در نهاد خود نیروی عظیمی دارد که به وسیله آن، حقایق را کشف می‌کند و حق را از باطل و نیک را از بد باز می‌شناسد.

حتی سوفسطاییان هم که همه واقعیات جهان‌اند، وجود چنین نیرویی را در خود درک می‌کنند و به واسطه آن بر مدعای خود دلیل و برهان می‌آورند؛ از درستی عقیده خود و نادرستی باورهای دیگر، دم می‌زنند و تصور خود را حق و گفته دیگران را باطل می‌دانند.

این نیروی بزرگ - یعنی عقل - به عنوان یکی از منابع مهم معرفت دینی، در گستره کلام شیعی جایگاهی ویژه به خود اختصاص داده است. رویکرد خردورزانه سبب شده است که مکتب کلامی شیعه از سویی، به بررسی عقل به عنوان منبع مستقل درک و

استنباط معارف الهی بپردازد و از سوی دیگر، ظرفیت دفاع عقلانی از آموزه‌های دینی در مقابل مکاتب و مذاهب دیگر را افزون کند و این روند به تقویت استدلال و استحکام آموزه‌های آن بینجامد.

بر این اساس، بحث عقل‌گرایی و خردورزی در کلام شیعی، در راستای تبیین مفهوم عقل و چیستی آن از دیدگاه‌های گوناگون، بررسی جریان عقل‌گرایی در مکاتب مختلف کلامی، نقش و جایگاه عقل در کلام شیعی و همچنین برخی از مصادیق و مؤلفه‌های عقل‌گرایی در منابع شیعه انتخاب گردیده است.

در اهمیت این بحث باید گفت که از مسائل اساسی روز، بحث عقل و عقلانیت و عقل‌گرایی است که پیرامون آن، بسا آرای افراطی و تفریطی ارائه شده است و مدعیان عقلانیت و عقل‌گرایی با نقد و چالش‌های زیادی مواجه شده‌اند. بررسی جریانهای فکری جهان امروز، این ضرورت را به خوبی روشن می‌سازد که تبیین معیارهای سالم و قوی - که عقل بشری فرآورده‌های آن را دور از دسترس خود نداند و در عین حال مخالف دستاوردهای خود نیز نبیند - از مهم‌ترین امور مورد توجه جامعه بشری است. از این رو با نگاهی دقیق به آموزه‌های دینی، جانمایی دین و دینداری و اصلی‌ترین پایه تحقق آرمانهای انسانی را عقل‌گرایی و خردورزی می‌یابیم.

از نگاه دین‌مبین اسلام، اندیشیدن و تعقل بزرگ‌ترین تکیه‌گاه اعتقادی و اخلاقی و رفتاری انسان موحد به شمار می‌آید و یکی از معیارهای اصیل معرفت شناخته می‌شود. لکن با وجود رویکرد حداکثری قرآن و عترت بر عقل‌گرایی و خردورزی، و دعوت همواره جامعه انسانی به شکوفایی علم و دانش بر پایه تعقل و تفکر، جای بسی تعجب و تاسف است که برخی اسلام را دینی تهی از اندیشه و خرد برشمرده و عصبی‌گری را وجه غالب آن دانسته‌اند. و عده‌ای دیگر نیز تکیه بر عقل و استفاده از قواعد تعقل و تفکر را عملی التقاطی دانسته و میان اندیشه کلامی و گفتمان دینی قائل به تفکیک شده‌اند. بنابراین، به دلیل رویکرد اسلام، به ویژه مکتب اهل بیت علیهم‌السلام به عقل - که آن را

حجت باطنی، راهنمای شناخت حقایق و کانون درک و فهم اصیل در اصول و فروع دین معرفی کرده است - در مسیر تبیین معارف ناب و اعتقادات شیعه، این تحقیق، گامی در جهت همگرایی بیشتر مکاتب اسلامی و تعیین چارچوب واقعی اسلام ناب محمدی ﷺ است.

از این رو در این نوشتار تبیین جایگاه و اهمیت عقل به عنوان یکی از منابع مهم کلام شیعی، بررسی تطورات عقل‌گرایی در کلام شیعی، نگاه تطبیقی و مقایسه‌ای میان خردورزی کلام شیعی با دیگر مکاتب کلامی، دفاع از اصل خردورزی در کلام شیعی در برابر رویکردهای مکاتب و مذاهب دیگر، بررسی مصادیق و مؤلفه‌های عقل‌گرایی در کلام شیعی به ویژه در موضوعات شناخت خدا، عدل و امامت به عنوان مختصات مکتب تشیع، را پی می‌گیریم.

می‌توان گفت که هدف عمده این پژوهش، تبیین زمینه‌های ایجاد فضای فکری مناسب نسبت به درک معارف و حیانی و شناخت صحیح عقلانی است؛ چرا که بسیاری از چالش‌های میان فیلسوفان و متکلمان و عارفان و اهل حدیث، و نزاع اشراقیان و مشائیان در تاریخ دین پژوهی، به مسأله عقل‌گرایی و نص‌محوری باز می‌گردد؛ چنانکه در دوران معاصر نیز با عقلانیت جدید، از جمله روشنفکری، عقلانیت اجرایی، عقلانیت مدرنیته انتقادی روبه‌رو هستیم.

مطلب آخر آنکه در راستای تبیین و توضیح ساختار کلام شیعی، پژوهشها و تحقیقاتی صورت گرفته است و مقالات و پایان‌نامه‌هایی^۱ با موضوع تعقل و خردورزی از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه وجود دارد؛ لکن این تحقیقات پیش و بیش از آنکه به نقش و

۱. برخی از پایان‌نامه اینها هستند:

«جایگاه تعقل در روایات اسلامی»، عیسی ملاشاهی زارع، کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۸۴.
«معنی‌شناسی عقل در قرآن کریم با تکیه بر نظریه حوزه‌های معنایی»، سمید کرمانی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۸۴.

«بررسی عقل و عشق در قرآن و روایات»، ندا حریری، کارشناسی ارشد، دانشکده اصول دین، تهران، ۱۳۸۰.
«خردگرایی در نهج البلاغه»، علی محمد خادمی سید بنادکی، کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۱۳۷۹.

جایگاه عقل در کلام شیعی و کارکردهای آن پردازند و رویکردها و تفاوت‌هایش را با اندیشه فیلسوفان و مکاتب کلامی دیگر نشان دهند، به چستی عقل و دین و یا عقل و ایمان، با تأثیرپذیری از کلام جدید و الهیات مسیحی پرداخته‌اند. در این راستا، ویژگی تحقیق حاضر، تشریح نگرش کلام شیعی به عنصر عقل و جریان عقل‌گرایی و مؤلفه‌های عقلانیت در این عرصه با بررسی رویکردها و تفاوت‌هاست.

جای بسی غرشی و مباحثات است که نقاط ضعف و اصلاحات لازم در این کتاب توسط خوانندگان فرهیخته و محقق گوشزد شود تا در چاپ‌های دیگر آنها را تصحیح کنیم.

علی نهاوندی

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

ویژگیهای کلام شیعی

کلام، دانشی است که به استنباط، توضیح، تنظیم و اثبات و دفاع از عقاید می‌پردازد. کلام شیعی نیز با همین تعریف، پایه‌خویش را از منابع اصلی چون قرآن و سنت برگرفته و با تبیین ضوابط و قواعد منتهی بر آن، اصول و - در سایه تعامل با فرهنگها و تمدنهای مختلف - مبانی و روشهای خود را استوار ساخته است.

از این رو، کلام شیعی علمی است که از قرآن کریم، وحی نبوی و احادیث ائمه معصومین علیهم‌السلام الهام گرفته است. اندیشه نظام‌مند متکلمان شیعی در بسط و توسعه کلام و تفکرات عقلانی ایشان در تثبیت و تبیین مسائل و موضوعات کلامی، آن را به عنوان یک نظام و مکتب فکری هم‌سنگ، بلکه با کلام دیگر فرق‌های اسلامی و اندیشه‌های معرفتی سایر ادیان مطرح کرده است.

در سیر تطورات کلام شیعی از آغاز تا قرن سوم هجری ویژگیهایی به چشم می‌خورد. در این دوران، مباحث عمیقی از ائمه معصومین علیهم‌السلام و شاگردان برجسته ایشان، در مسائل دقیق کلامی چون صفات باری، خلق قرآن، جبر و اختیار، مشیت و اراده، تعریف ایمان، معرفت امام، حدوث و قدم و تفاسیر ژرفی از آیات محکم و متشابه قرآن، بیان شده است. همچنین است دوران پس از غیبت صغری که نواب خاص امام زمان علیه‌السلام و سپس شخصیت‌هایی همچون شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، شیخ مفید (م ۴۱۳ق)، سیدمرتضی

(م ۴۳۶ق)، شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و بزرگان دیگر، پرچمدار کلام شیعی بوده‌اند.^۱ حال در این مجال به برخی از ویژگیهای بارز کلام شیعی که در مراحل مختلف جریان داشته‌اند، اشاره می‌کنیم.

۱. تحقیق و آزاد اندیشی

کلام شیعی اگر چه مبتنی بر آیات و روایات است، لکن فضای تضارب افکار و آراء، جرح و تعدیل مسائل و موضوعات اعتقادی و آزادی اندیشه در اصول دین را در طول ادوار مختلف ایجاد کرده است، تا آنجا که قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «اگر پروردگار تو می‌خواست، هر آینه همه اهل زمین از روی اجبار، اکراه و اضطرار ایمان می‌آوردند، آیا تو می‌خواهی مردم را مجبور کنی که مؤمن باشند».^۲

قرآن کریم، ایمان اختیاری و مشتاقانه را موجب بزرگواری و جاودانگی می‌داند، نه ایمان اضطراری مانند ایمان فرعون در آخرین لحظات عمر یا ایمانی که در روز واپسین و برخاسته از اضطرار و تحمیل است.

حضرت امام صادق (ع) رئیس مذهب جعفری نیز می‌فرماید: «آیا شما می‌توانید در مکانی گرد آید و با یکدیگر به گفت‌وگو بپردازید و آنچه را که می‌خواهید اظهار دارید و از هر کس انتقاد کرده و تبری جوید و به هر کس می‌خواهید ابراز دوستی و محبت کنید؟ گفتم: آری. فرمود آیا زندگی مفهومی جز این دارد».^۳

بر این اساس، شنیدن آراء و اقوال و انتخاب قول حق در خارج چوب نصوص و متون مستند و صحیح دینی، در کلام شیعه مورد توجه قرار گرفته است.^۴ این چنین است که روش و منش پیامبر اکرم (ص) در مواجهه با یهود، دهریه، ثنویه و

۱. مفاخر الاسلام، ج ۳، ص ۲۶۳ - ۲۸۶؛ تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام، ص ۳۱۳.

۲. وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا لَأَفَانَتْ نَكَرَةُ النَّاسِ حَتَّى يَكُونُوا مَوْبِقًا (یونس: ۹۹).

۳. تَقْعُدُونَ فِي الْمَكَانِ فَتَخْذُلُونَ وَتَقُولُونَ مَا نَبِئْتُمْ وَتَتَّبِعُونَ مِمَّنْ شِئْتُمْ وَتَوَلُّونَ مِمَّنْ شِئْتُمْ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ وَهَلِ الْغَيْشُ إِلَّا هَكَذَا (روضة

کافی، ج ۸، ص ۲۲۹).

۴. الحیاه، ج ۱، ص ۱۴۹.

مشرکان عرب، هنگامی که به شبهه علمی می پرداختند، گفت و گو و تبادل نظر بود.^۱ امیرالمؤمنین علیه السلام و امامان دیگر نیز مانند امام صادق علیه السلام که با ملحدانی چون ابن ابی العوجاء به بحث می نشستند و یا امام رضا علیه السلام که به مناظره با بزرگان ادیان زمان خویش می پرداختند، بستر آزاداندیشی و تبادل نظر را فراهم می کردند.^۲

بنابراین آزادی اندیشه، تتبع و تحقیق، مواجهه صریح با عقاید و انکار مختلف و مخالف، از برجسته ترین ویژگیهای کلام شیعی است که بزرگان مکتب کلامی شیعه بر پیمودن این راه اصرار داشته اند که موجب مباهات و افتخار است.

۲. پای بندی به نصوص و سنت گرای

از جمله ویژگیهای کلام شیعی که آن را از دیگر مکاتب کلامی متمایز می سازد، وامداری و پای بندی آن به آیات و روایات است.

نفی نیاز به آیات و روایات در هیچ برهه از تاریخ کلام شیعی دیده نمی شود. عقل گرایی خاندان نوبختی و عقاید ابواسحاق ابراهیم بن نوبخت نیز که در کتاب الیاقوت آمده است، به بی نیازی از آیات و روایات نینجامید؛ چنانکه در بسیاری از موارد، آیات و روایات را مستمسک خود قرار داده اند. آری، ایشان در مقایسه با محدثان معاصر خویش در قم و ری - در قرنهای چهارم و پنجم هجری - در ابتدای امر خصلت عقلی و استدلالات نظری را مقدم بر نصوص می دانستند.

با بررسی مسائل کلامی، درمی یابیم که مبدأ این ویژگی، انمه معصومین علیهم السلام بوده اند که در مباحث کلامی، آیات و احادیث نبوی را فراوان مورد تمسک قرار می دادند.^۳

۳. واقع گرایی

کلام شیعی، با استفاده از سه منبع «قرآن»، «سنت» و «عقل»، در پی راهنمایی انسان برای راهیابی به حقایق و واقعیات است. این دانش در پی آن نبوده است تا به یک سرزمین

۱. بحارالانوار، ج ۹، ص ۲۵۷-۲۶۷ و ۲۶۹.

۲. همان، ج ۱۰، ص ۲۱۸-۲۱۹.

۳. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۸۰؛ التوحید، ص ۲۳۱-۲۴۰.

موعود خیالی و مسائل اسطوره‌ای، افسانه و واقع‌نما بپردازد، بلکه اندیشه راهنمایی به سوی حق و حقیقت با هدفی معلوم و روشی صحیح را در سر می‌پروراند است. متکلم نیز به دنبال کشف حقیقت و معنا و در پی حصول معرفت یقینی از سراپرده فرازاها و عبارات قرآنی - روایی با ادبیات انشایی، اخباری، تمثیلی، داستانی، و نمادین است. این ویژگی نقطه مقابل مکاتب تاویلی است که متون مقدس را فاقد معنای مستقن، و صامت و ذاتاً مبهم می‌دانند.^۱

کلام شیعی معرفت دینی را واقع‌گرا، معنادار و ممکن می‌داند و به آیات قرآن کریم که نمونه‌هایی از آن را می‌آوریم، استناد می‌کند:

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ^۲ وَجَعَلْنَا بِلَكَ شَهِيدًا عَلَى هَٰؤُلَاءِ^۳ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ (نحل: ۸۹). و [به یاد آور] روزی را که در هر امتی گواهی از خودشان برایشان برانگیزیم، و تو را [هم] بر این [امت] گواه آوریم، و این کتاب را که روشنگر هر چیزی است و برای مسلمانان رهنمود و رحمت و بشارت‌گری است، بر تو نازل کردیم.

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ^۴ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ (مائده: ۱۵). ای اهل کتاب! پیامبر ما به سوی شما آمده است که بسیاری از چیزهایی از کتاب [آسمانی خود] را که پوشیده می‌داشتید، برای شما بیان می‌کند، و از بسیاری [خطاهای شما] درمی‌گذرد. قطعاً برای شما از جانب خدا روشنائی و کتابی روشن‌گر آمده است.

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ^۵ فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ^۶ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ^۷ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ

۱. قبض و بسط تئوریک شریعت، ص ۲۰۲-۲۵۱؛ بسط تجربه نبوی، ص ۳۰۳؛ هرمنوتیک، ص ۱۱۲.

تَشْكُرُونَ (بقره: ۱۸۵). ماه رمضان [همان ماه] است که در آن، قرآن فرو فرستاده شده است، [کتابی] که مردم را راهبر، و [متضمن] دلایل آشکار هدایت، و [میزان] تشخیص حق از باطل است. پس هر کس از شما این ماه را درک کند باید آن را روزه بدارد، و کسی که بیمار یا در سفر است [باید به شماره آن] تعدادی از روزهای دیگر [را روزه بدارد]. خدا برای شما اسانی می‌خواهد و برای شما دشواری نمی‌خواهد؛ تا شماره [مقرر] را تکمیل کنید و خدا را به پاس آنکه رهنمونتان کرده است به بزرگی بستایید؛ و باشد که شکرگزاری کنید.

لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤَهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ (یس: ۶). تا قومی را که پدرانشان بیم داده نشدند و در غفلت ماندند، بیم دهی.

فَأَسْتَمِيعٌ بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ إِنَّكَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (زخرف: ۴۳). پس به آنچه به سوی تو وحی شده چنگ درزن، که بر راهی راست قرار داری.

آنچه در تمام این آیات مشترک می‌باشد، آن است که انزال کتب آسمانی و ارسال رسل الهی، همگی در پرتو هدایت عینی و عملی و راهمابی شفاف به سوی صراط مستقیم و خروج از غفلت صورت گرفته است. بیان مناسک و احکام دینی نیز مسیری به سوی تربیت جان و روح آدمی است که هیچ‌گونه ابهامی در پی ندارد و معانی آیات ذکر شده در نهایت روشنی و وضوح است که جای حمل معانی ناویلی و غیرواقعی را از آن می‌گیرد.

از این رو، متکلم مسلمان شیعی، با دسترسی به منابع واقعی آیات و روایات - نه به عنوان متنی صامت و مبهم، بلکه با محتوایی غنی - متنی معنادار و قابل حمل بر واقعیت خارجی مواجه می‌شود و از آن بهره‌مند می‌گردد.

۴. استنباط‌گرایی

بررسی و فهم مقاصد دینی و پیامهای آن، نیازمند تفقه در حوزه معارف دینی و متون اسلامی است. از این رو، کلام را «فقه اکبر» نیز گفته‌اند، چرا که استنباط اصول دین و اعتقادات را بر عهده دارد. متکلم می‌کوشد اصول کلی و ثابت را کشف کند و بر موارد

متغیر و جزئی تطبیق دهد؛^۱ مانند آنچه مجتهد در احکام دستوری دین، انجام می‌دهد که استنباط یک مساله و موضوع کلامی مانند رؤیت خداوند در قیامت، با بهره‌گیری از آیات و روایات و همچنین مقدمات عقلی توسط متکلم صورت می‌پذیرد.^۲

بنابراین همان‌گونه که در احکام فقهی احتمال خطا در استنباط وجود دارد، در مسائل کلامی و اعتقادی نیز چنین است. در تاریخ، به تخطئه و توبیخ برخی از اصحاب نه به دلیل اصل اجتهاد در مسائل کلامی، بلکه به جهت تصحیح روش استنباط و پرهیز از استنباط خطا و دقت بیشتر در این امر حساس و سرنوشت‌ساز برمی‌خوریم که در این میان به جریان ژراره‌بن ابن کوفی (م ۱۴۸ یا ۱۵۰ ق) و هشام‌بن الحکم (م ۱۷۹ ق) و هشام‌بن سالم جوالیقی می‌توان اشاره کرد.

این ویژگی پس از عصر غیبت در پی شبهات مخالفان و دفاع متکلمان، به امری مهم و اساسی تبدیل شده است.^۳

۵. اعتدال‌گرایی

آنچه اسلام را مورد پذیرش همه تمدن‌ها قرار داده و آموزه‌هایش را با دنیا و آخرت متناسب ساخته است، خردمحوری و میانه‌گرایی آن است. از این رو، بخشی از همت متکلمان شیعه بر آن بود تا در سراسر تاریخ اسلام، از انحراف و تفریط‌هایی که از سوی دشمنان عنود و یا دوستان لجوج در آموزه‌های کلام شیعی وارد می‌شد، جلوگیری کنند. به همین دلیل، داستان مبارزه با غالیان و اباحه‌گران از عهد حضور ائمه معصومین علیهم‌السلام تاکنون ادامه داشته است، با این هدف که اصالت و پویایی مکتب تشیع را حفظ کنند.^۴ این کزاندیشیها و انحرافات، سبب تشکیل فرقه‌ها و نحله‌های گوناگون گردید و کلام شیعی را بر آن داشت تا یکی از مأموریت‌های جدی خود را مبارزه بی‌امان با بدعتها و

۱. شرح المقاصد، ج ۱، ص ۱۶۴.

۲. المقالات و الفرق، ص ۹۸؛ بصائر الدرجات، ص ۳۰۱.

۳. مقالات الاسلامیین، ج ۱، ص ۱۰۹؛ رجال نجاشی، ص ۱۷۵.

۴. المقالات و الفرق، ص ۵۱ و ۵۲.

کژاندیشیها قرار دهد.

در این مسیر می‌توان به مبارزه متکلمان، با فرقه‌های منحرف مجسمه، واقفیه، متصوفه، و... اشاره کرد. همچنین برخی از کتب شیعه نیز تنها به انگیزه دفع شبهات و تهمتها به نگارش درآمدند، مانند کتاب التوحید شیخ صدوق که در باب دفع تهمت تشبیه و جبر از شیعه است.^۱

از زاویه‌ای دیگر، اعتدال‌گرایی کلام شیعی را می‌توان در مشی معتدل این مکتب جست‌وجو کرد. اگر چه کلام شیعی با طرح مسائل و موضوعات گوناگون در عصرها و عرصه‌های مختلف، نزدیک بود از روش و آرای کلامی مکاتب دیگری چون معتزله، اشاعره، اسماعیلیه و غالیه اثر پذیرد، اما به سبب تکیه بر هدایت‌های ائمه معصومین (علیهم‌السلام) در زمان حضور و کلمات و سنت و سیره ایشان در زمان غیبت و مجاهدت علما، گذشته از ثبات و استحکام، اعتدال قابل توجهی را نیز یافته است؛ چرا که کلام شیعی پای‌بند به روشهای اصیل بوده و در ادوار مختلف استفاده از سه منبع قرآن، سنت و عقل را فراموش نکرده است. مرتضی مطهری در این باره می‌گوید: تعقل و تفکر شیعی نه تنها با تفکر اشعری - که اصالت را از عقل گرفته و آن را مانع ظهور الفاظ می‌داند - مخالف و مغایر است؛ بلکه با تفکر معتزلی نیز با همه عقل‌گرایی آن مخالف است. زیرا تفکر معتزلی هرچند عقلی است، ولی جدلی است؛ نه برهانی، و این به دلیل آن است که امامیه تفکر برهانی را از ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و خصوصا امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) می‌گرفت.^۲

آیت الله جوادی آملی نیز بر این باور است که همراهی و موافقت امامیه با معتزله در برخی مباحث کلامی، از آن جهت است که معتزله در کلام خود از فلسفه استمداد جسته‌است، نه از این جهت که اصول امامیه برگرفته از علوم معتزله باشد.^۳

۱. التوحید، ص ۱۷.

۲. مجموعه آثار، ج ۳، کلام ۹۳.

۳. رهیق مختوم، ج ۱، بخش ۱، ص ۲۴۰-۲۴۳.

خلاصه اینکه کلام شیعی به رغم فراز و فرودهایش در ادوار مختلف، به سبب مبنا قرار دادن آموزه‌های قرآنی و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) هرگز مانند کلام اهل سنت دچار افراط و تفریط نشده و همواره از دو عنصر «عقل» و «وحی» بهره‌مند بوده است. این مکتب برخلاف عقل‌گرایی افراطی معتزله و گرایشهای تفریطی اهل حدیث و اشاعره، راه میانه را طی کرده است، به‌ویژه در عصر عقل‌گرایی تاویلی، با ابتکار شیخ مفید و شاگردش، سید مرتضی، اسباب توسعه و توجه دیگران به این مکتب فراهم شده است.

برخی برای نص‌گرایی شیعه، عنوان «نص‌بستگی» آورده‌اند؛^۱ اما این عنوان، زیننده ظاهرگرایان اهل سنت است؛ چرا که نص‌گرایان شیعه تنها به نص بسنده نمی‌کنند و چه بسا از عقل نیز بهره‌مند شوند و این یکی از وجهه اعتدالی کلام شیعی است.

۶. خردورزی و عقل‌باوری

از نظر کلام شیعی، کاربرد فکر و اندیشه در آموزه‌های دینی اهمیت خاصی داشته است و عقل که توان فهم مدعیات دینی و پذیرش آنها را دارد، به واسطه قدرت فکر و تعقل، گزاره‌های آن را اثبات می‌کند.

متکلم شیعی باور دارد که خداوند دین را به بشریت ارزانی کرده است تا با قدرت و ابزار عقل و اندیشه، مسیر نجات و هدایت را بیابد و ره به سرمنزول مقصود - که همان قرب الهی است - برد. از این رو امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، انسانیت انسان را به عقل او می‌داند.^۲ و در جای دیگر می‌فرماید: با عقل، شناخت خدا محکم و پایدار می‌شود.^۳ همچنین می‌فرماید: «ما آمن المؤمن حتی عقل»^۴ یعنی: مؤمن به خدا ایمان نمی‌آورد مگر اینکه خردورزی کند. و باز فرموده است: «عقل، شریعت درونی، و شریعت، عقل بیرونی است».^۵

۱. قیسات، ش ۳۴، ص ۷۸.

۲. علل الشرایع، ص ۴.

۳. تحف العقول، ص ۶۲.

۴. غررالحکم، ج ۶، ص ۷۰، ح ۹۵۵۳.

۵. مجمع البیان، ج ۲، ص ۱۳۴۹.

اهمیت دادن به تفکر و شناخت عقلانی در اصول دین، تا جایی است که دریافت و قبول اصول دین، جز براساس فکر، تأمل و تدبر عقلانی پذیرفته نیست.^۱

باز امیر کلام علی علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «و به وسیله عقلهاست که شناخت خدا شکل می‌گیرد و با ابزار تفکر است که دلیلها ثابت می‌گردد».^۲

این وجه اخیر از ویژگیهای کلام شیعی، یعنی خردورزی و عقل‌باوری، ما را بر آن داشت تا تحقیق خود را در مسیر تشریح و گزارشی از مؤلفه‌های عقل‌گرایی در کلام اسلامی و معرفت دینی تنظیم کنیم و در فصول و بخشهای مختلف به مسائل گوناگون آن پردازیم.

۱. تفکر از دیدگاه اسلام، ص ۳۷-۹.

۲. و بالعقول نفقذ معرفته و بالتفکر تثبت حجتته (الارشاد، ج ۱، ص ۲۲۳).